

УДК 159.923.2:001.8

М. А. Садова

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У статті окреслено методологічну базу дослідження професійної відповідальності особистості. Здійснено аналіз наукових підходів щодо предмета дослідження у вітчизняній психології. Подані відмінності та зазначені межі між поняттями, що розкривають феномен професійної відповідальності особистості.

Ключові слова: професійна відповідальність, психолого-педагогічний, соціально-психологічний, рольовий підхід, суб'єкт, об'єкт відповідальності.

В статье определено методологическую базу исследования профессиональной ответственности личности. Осуществлен анализ научных подходов к предмету исследования в отечественной психологии. Представленные различия и указаны границы между понятиями, раскрывающие феномен профессиональной ответственности личности.

Ключевые слова: профессиональная ответственность, психолого-педагогический, социально-психологический, ролевой подход, субъект, объект ответственности.

The article describes the methodological basis of research of professional responsibility of an individual. The analysis of scientific approaches to the subject of the study is presented. The differences between these concepts and their boundaries are submitted that enables the author to reveal the phenomenon of professional responsibility of the individual.

Keywords: professional responsibility, cognitive, emotional, behavioral-effective components of professional liability, subject, object responsibility.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського державотворення наше суспільство переживає складний та відповідальний етап, який пов'язаний із перебудовою всіх сторін суспільного життя. У цих умовах підвищення ролі людського чинника в економічному та соціальному житті країни зумовлює посилення уваги до професійно важливих якостей особистості. Одним із провідних серед них є професійна відповідальність.

Питання про відповідальність відносин людини до своєї праці, до своїх буттєвих, соціальних, громадських обов'язків ніколи не знімалося з розгляду для нашого суспільства. Неминучим наслідком розвитку науки й техніки є відповідальність особистості за раціональне використання природних ресурсів, за соціальні наслідки наукових відкриттів і природних експериментів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема відповідальності особистості у професійній діяльності та професійній спрямованості є центральною в роботах вітчизняних всених: Л. І. Дементій, М. В. Муконіної, Я. І. Осипової, Т. Ю. Базарова, В. А. Бодрова, С. В. Бикова, А. Л. Журавльова, А. В. Карпової, Р. Л. Кричевського, Ю. П. Платонова, А. Л. Свенцицького й ін.

Такі вітчизняні автори, як К. А. Абульханова-Славська, С. В. Биков, Л. І. Дементій, Б. Ф. Ломов, С. Л. Рубинштейн та ін. досліджують відповідальність як якість суб'єкта життєдіяльності.

Недостатньо вивченими сьогодні залишаються питання, що стосуються:

1. Розширення наукових уявлень про детермінанти та чинники формування відповідальності особистості.
2. Теоретичного обґрунтування поняття «професійна відповідальність», його змістовних патернів і феноменологічних характеристик.

Мета дослідження: здійснити теоретичний аналіз наукових підходів та концепцій щодо професійної відповідальності у вітчизняній психології.

Виклад основного матеріалу дослідження. У вітчизняній психологічній науці виділяють численну кількість напрямів дослідження феномена відповідальності та професійної відповідальності особистості. Такі українські та російські вчені, як Г. Ложкін [3], О. Лозорко [4], І. Сагань [5], В. Прядєїн [6], Л. Дементій [2], М. Койнов [7] робили спроби класифікувати наявні напрями дослідження професійної відповідальності. У результаті проведеного нами теоретичного аналізу численні напрями відповідальності ми об'єднали у такі основні групи в контексті професійної життєдіяльності особистості: психолого-педагогічний, соціально-психологічний, рольовий підхід.

Так, психолого-педагогічний напрям є найбільш досліджуваним у вітчизняній психології і висвітлює проблему виховання відповідальності на різних вікових етапах становлення особистості – йдеться

про умови, чинники, прийоми, що впливають на виховання цієї якості. Згідно з ним відповідальність у професійному становленні розглядають як аспект розвитку та формування майбутнього фахівця.

Професійна відповідальність розглядалася в психолого-педагогічному підході такими авторами: К. А. Клімовим [5], Л. С. Славніним [6], З. Н. Борисовою [2], Ж. Е. Завадською [4], Л. В. Шевченком [9], І. Бехом [2], С. Д. Максименко [6], Т. Морозкіною [7], Н. Румянцевою [8], К. А. Абульхановою-Славською [1].

Найбільш цікавим, методологічно обґрунтованим і перспективним, на наш погляд, є підхід до відповідальності, визначений у роботах К. А. Абульханової-Славської, основні положення якого взяті за основу в нашому дослідженні [1, с. 14].

З урахуванням концепції відповідальності С. А. Рубінштейна, К. А. Абульханової-Славської розроблено підхід до відповідальності як присвоєння особистістю необхідності, в якій акцент ставиться на суб'єкті цього присвоєння його добровільності. Відповідальність суб'єкта тут розглядається в тому контексті, у якому він сам себе розглядає відповідальною особистістю й сам визначає міру своєї відповідальності. Визначаючи відповідальність, автори пов'язують це особистісне утворення з активністю та ініціативою [4, с. 44].

К. О. Абульханова-Славська розглядає дві основні форми активності – ініціативу і відповідальність. Остання визначається як «особистісний механізм реалізації необхідності», «перетворення зовнішньої необхідності у внутрішню детермінанту», «гарантоване особистістю досягнення результату своїми силами», «здійснення необхідного навіть при непередбачуваних суб'єктом труднощів, несподіванок», «взяття на себе справу в цілому» [1, с. 20].

На необхідність розробки проблеми відповідальності у зв'язку з проблемою вчинку особистості «як одиниці поведінки» вказував Б. Ф. Ломов. Кожен вчинок, на думку автора, має два значення – для самої особистості й для інших людей, оскільки тягне за собою вчинки інших людей. Звідси виникає необхідність прогнозувати власні дії, передбачати наслідки своїх вчинків і нести за них відповідальність [4, с. 332].

У роботах психолого-педагогічного напрямку зроблено спробу визначення системи параметрів відповідальності і формування на її основі відповідальної поведінки. Так, К. Є. Клімов розробив таку структуру показників відповідальності:

- усвідомлення особистістю необхідності й важливості обов'язкового виконання такого доручення, що має значення для інших;
- характер дій, спрямованих на успішне виконання доручень завдань (вчасно приступає, намагається подолати труднощі, доводить справу до кінця і т. д.);
- емоційне переживання завдання, його характеру, результату (під час надання серйозного доручення турбується за успіх, відчуває задоволення від свідомості успішного виконання, переживає оцінку інших і т. д.);
- усвідомлення необхідності тримати відповідь за виконання дорученої справи.

Автор оцінює відповідальність за всіма чотирма параметрами. У своїй роботі він показав, що виховання, побудоване за спеціальною програмою, суттєво підвищує відповідальність особистості [5, с. 87].

За припущенням Л. С. Славкової, «основним механізмом» відповідального виконання завдання є наявність зв'язку між завданням і наступною дією за його виконання, тобто плануванням. Для відповідального виконання завдання необхідно не тільки формувати мотиви дії, але також навчити дітей способів організації своєї поведінки [6, с. 54].

Питанням виховання відповідальності у старшокласників присвячена робота Ж. Е. Завадської і Л. В. Шевченко, що виділяють як найважливіші умови формування відповідальності до виконання громадських обов'язків, створення стимулювання відповідальності. Визначальною умовою виховання відповідальності є, на думку авторів, самоврядування. Ж. Е. Завадська та Л. В. Шевченко виділяють такі ознаки прояву відповідальності:

- усвідомлене ставлення до своєї громадської діяльності та оцінка її з погляду відповідності вимогам боргу;
- здатність до самоаналізу, самооцінки, самоконтролю;
- вміння своєчасно, точно і ретельно виконувати доручену справу;
- прояв наполегливості, ініціативності, самостійності в процесі виконання громадських обов'язків;
- здатність передбачати наслідки своїх дій і вчинків;
- емоційне переживання завдання, процесу і результату його виконання;
- вміння дати оцінку власного поведіння і вчинкам товаришів;
- вміння і готовність нести відповідальність за колектив [4, с. 98].

У більшості психологічних досліджень проблема відповідальності розглядається на рівні окремої особистості. Проте має право на існування й інший напрям аналізу, коли як суб'єкт та об'єкт відповідальності розглядається група як ціле.

Бувають ситуації, коли вже не окрема особистість, але група в цілому приймає або не приймає на себе відповідальність, отже, приписування відповідальності адресовано не окремій особистості, але деякій групі в цілому [6, с. 7].

У дослідженнях соціально-психологічного напрямку відповідальність представлена як феномен, який залежить від рівня розвитку групи, характеру спільної діяльності в колективі. Для вітчизняної психології характерне розуміння професійної відповідальності насамперед у соціальному плані. До цього напрямку можна зарахувати таких учених, як М. Савчин, Л. А. Сухінський, В. С. Агеєв, Л. І. Грядунов, К. Муздибаєв, Т. Н. Сидоров, В. Кузнецова, О. Лазорко, В. Морозова, С. Анісіпов, М. Койнов, які зводять до обов'язкової контрольованої зовнішньої інстанції відповідальності. Ототожнюють її з дисциплінованістю, виконавчістю та старанністю.

У літературі, поряд з поняттям «відповідальність», існує поняття «соціальна відповідальність». Але поняття соціальної відповідальності частіше розглядається у філософсько-етичному аспекті. У роботах філософів переважно аналізується історична зумовленість і класовий характер відповідальності, проблема співвідношення об'єктивного та суб'єктивного в цьому феномені, вирішується питання про структуру, функції, форми прояви, види соціальної відповідальності тощо. Значно менше робіт, що приділяють увагу конкретно-психологічному аналізу цього поняття.

Велика монографічна робота К. Муздибаєва спеціально присвячена аналізу зарубіжних концепцій відповідальності та пошуку шляхів теоретичного визначення швидше соціальної відповідальності, ніж відповідальності суб'єкта. К. Муздибаєв так визначає відповідальність: «Це насамперед якість, що характеризує соціальну типовість особистості». Аналізуючи поняття соціальної відповідальності, автор виділяє «істотні ознаки відповідальності» – точність, пунктуальність, вірність особистості у виконанні обов'язків і її готовність відповідати за наслідки своїх дій. Ці ознаки мають на увазі також чемність, справедливість, принциповість особистості, тобто загально-психологічні якості особистості [6, с. 72].

За визначенням М. Савчина, «відповідальна поведінка – це тип соціальної поведінки людини, спрямованої на реалізацію предмета відповідальності (обов'язків доручень, завдань), яка внутрішньо опосередкована особистісним змістом цього предмета, суб'єктивною імперативністю інстанції відповідальності, а в зовнішньому плані – конкретними соціально-психологічними та матеріальними умовами її реалізації [7, с. 176].

А. І. Сагань у власному дисертаційному дослідженні розглядає відповідальність особистості у складних життєвих ситуаціях і визначає це поняття як інтегральну властивість суб'єкта життєвого шляху, здатність до саморегуляції, що допомагає особистості здійснити вибір адекватного доречного та оптимального способу реагування та докладання зусиль для вирішення труднощів, які виникли в умовах складних життєвих ситуацій, з метою досягати бажаних цілей і вести продуктивну та повноцінну життєдіяльність в умовах життєвих трансформацій [8, с. 50].

У рамках соціального існує ще так званий «рольовий підхід» до відповідальності (С. Анісіпов, Н. Д. Табунова, Л. Грядунова, Б. Цветкова, А. Ф. Плахотна, М. Головка), коли класифікація видів відповідальності здійснюється виходячи з рольових обов'язків і тих соціальних відносин, на яких вони виникають. Такий підхід характеризує відповідальність як щось зовнішнє щодо суб'єкта, дане йому ззовні [2, с. 63].

Наступний напрям дослідження професійної відповідальності в контексті життєдіяльності особистості, зокрема професійної, пов'язаний з її формуванням та проявом протягом життя та в процесі її діяльності (Ш. Бюлер, С. Л. Рубінштейн, К. А. Абульханова-Славська, К. Муздибаєв, М. Бахтін, А. Бодальов, М. Боришевський, А. Брушлінський, О. Леонт'єв, Л. Леонт'єв, С. Д. Максименко, А. Плахотний, Г. Тульчинський).

У вітчизняній психології цей напрям водночас включає дослідження професійної відповідальності в конкретній трудовій діяльності (О. Леонт'єв, Л. Коршунова, К. Муздибаєв, А. Слобідський).

Як стверджує К. С. Семиноженко, професійна відповідальність представляє собою інтегративну якість особистості або групи, яка є проявом її спроможності приймати обґрунтовані рішення у сфері своєї професійної діяльності, виявляти наполегливість і сумлінність у їхній реалізації та готовність відповідати за їхні результати й наслідки.

Під професійною відповідальністю колективних суб'єктів управління, за С. В. Барановою, розуміється її системна якість, яка представляє собою результат відображення об'єктивно-необхідних взаємин у колективі, що характеризують обов'язок особистості усвідомлено виконувати запропоновані професійні вимоги відповідно до морального і професійного обов'язку, соціальних норм і можливість тримати відповідь за свої професійні дії перед собою, колегами, колективом і суспільством [2, с. 59].

З погляду Д. Леонт'єва, «відповідальність належить до найбільш складних психологічних феноменів екзистенційного рівня розвитку особистості». Відповідальність – це «усвідомлення людиною своєї здатності виступати причиною змін (чи протидією змінам) в навколишньому світі і власному житті, а також свідомо управляти цією здатністю» [6, с. 80].

Значна різноманітність у напрямках дослідження професійної відповідальності логічно перейшла у ще більшу варіативність до визначення цього феномена у психологічній науці. Проведений нами

теоретичний аналіз показав, що серед усіх підходів до визначення професійної відповідальності, які існують у вітчизняній психологічній науці, можна виділити такі розуміння відповідальності, як: професійного обов'язку, якості та інтегративної властивості особистості, мотально-правової якості, властивості суб'єкта життєдіяльності. Розглянемо детальніше ці підходи.

Розуміння відповідальності як обов'язку досить характерне для вітчизняної психологічної науки. А. Спіркін розглядає відповідальність «як соціальне ставлення суб'єкта до суспільних цінностей, зорієнтоване в об'єктивному вираженні на збереження суспільства в цілому і його членів. В особистісному плані вона передбачає перш за все усвідомлення суб'єктом об'єктивного й можливого вибору шляхів його реалізації». Власне про свободу вибору не йдеться, тому відповідальність у такому підході розуміється швидше як ретельність старанність, що характеризує більшою мірою професійну відповідальність особистості. Прихильниками цього підходу також є такі науковці: Н. Голдовко, Л. Грядунова, Л. Коршунова, Л. Косолапова. Таке бачення відповідальності значно обмежує розуміння її сутності та прояву в життєдіяльності особистості [9, с. 92].

Відповідальність як якість особистості у своїх працях розглядають І. Бех, Т. Гаєва, К. Муздибаєв. Більшість сучасних вітчизняних психологів вважають відповідальність важливою складовою характеру особистості [5, с. 64]. При цьому останнім часом професійна відповідальність визначається науковцями не просто як якість особистості, а як інтегративна властивість, або як цілісне утворення (Л. Дементій, М. Койнов, Г. Ложкін, О. Лазорко, В. Прядейн [6, с. 90]. Як зазначають Г. Ложкін та О. Лазорко, «відповідальність у високорозвинених формах, – інтегральна якість, яка характеризує соціальну типовість особистості (інтерналі та екстернали) і само ствердно функціонує у вчинках людини впродовж життя» [8, с. 92]. На думку М. Койнова, така інтеграція виникає в результаті синтезу всіх моральних якостей особистості [7, с. 34]. К. Муздибаєв розглядає відповідальність як одну з генералізуючих якостей, як результат інтеграції всіх психічних функцій особистості та суб'єктивного сприйняття нею навколишньої дійсності [5, с. 80].

Відповідальність як моральну якість, морально-вольову якість, як морально-етичну категорію розглядають Г. Васянович, М. Бахтін, Б. Братусь, Н.Ф. Желаєвська, Т. Гаєва, В. Кузнецова, І. Мар'єнко, В. Морозова, В. Сафін, М. Савчин, В. Татенко, І. Тимошук, Г. Тульчинський. На думку В. Сафіна, відповідальність є провідною моральною смисловою властивістю особистості, що свідомо самовизначається [8, с. 97]. «Морально-етична відповідальність впливає на можливість самоперетворення людської істоти за вектором розвитку та самовдосконалення», як вважає В. Татенко [7, с. 45]. М. Савчин зазначає, що сформованість внутрішньої відповідальності є головним критерієм оцінки рівня моральної зрілості особистості в цілому [6, с. 80].

І. Г. Тимошук подає чітке обґрунтування морально-етичної відповідальності, яке розглядається не як поняття соціально зумовлене, ідеологічно маркіроване (з відповідними конотаціями), що є традиційним та суспільним у психологічній, педагогічній, соціальній, філософській літературах, але переважно як суб'єктно-екзистенційна (аксіологічно й онтологічно) зумовлена особистісна якість [6, с. 78].

Відповідальність визначають як спосіб здійснення життя, як властивість суб'єкта життєдіяльності (К. Абульханова-Славська, О. Власенкова, Л. Дементій, С. Максименко, С. Рубінштейн).

Л. Дементій дає визначення відповідальності як вищого і сутнісного особистісного утворення, властивості суб'єкта життєдіяльності: «особистісним способом організації життя є відповідальність – здатність оптимально співвідносити вимоги життя і власні можливості, готовність до цілісної організації подій і справ, здатність контролювати своє життя і впливати на його хід... У поєднанні з вибором відповідальність є найважливішою формою оволодіння власною поведінкою... Разом із волею відповідальність виступає необхідним чинником, що формує особистість [3, с. 68].

Н. Ф. Желаєвська стверджує, що професійна відповідальність розглядається як детермінуючий психологічний чинник кар'єрного просування і виступає як вид відповідальності, що має морально-вольовий статус у структурі особистості. Вона включає систему компонентів, що проявляються в мотивації до виконання і контролю скоєних дій у сферах професійної діяльності та кар'єрного зростання [4, с. 55].

Як стверджує А. Єрмоленко, в німецькій мові термін «відповідальність» (*verantwortung*) має два тісно пов'язаних одне з одним значення. Це відповідальність «за» щось, когось і відповідальність «перед» кимось [5, с. 88].

На думку В. Татенка, відповідальність пов'язана з обов'язковістю усвідомлення переживання та збереження, здобуття та вдосконалення себе як відмінного від інших суб'єкта, а також як якість і зміст такої самості [7, с. 70].

Згідно з однією із сучасних теорій вивчення копінг-поведінки, яка останніми роками активно розвивається на теренах вітчизняної психології під впливом західних наукових розробок, професійна відповідальність розглядається як копінг-ресурс особистості. Під поняттям копінгу розуміють опанування особистістю складних ситуацій у професійній сфері життєдіяльності, а відповідальність, у цій науковій течії розглядається як особистісна основа копінг-стилю особистості та її внутрішній ресурс опанування (О. Алексєєва, Л. Дементій, І. Сагань, Т. Титаренко) [9, с. 69].

Таким чином, завдяки відповідальності особистість здатна власними зусиллями організувати своє життя згідно з цінностями та цілями, виступаючи тим самим, особистісним ресурсом.

Висновки. Узагальнюючи погляди зазначених вище науковців, зазначимо, що професійна відповідальність як властивість суб'єкта професійної життєдіяльності є здатністю особистості: а) співвіднести в оптимальний спосіб зовнішні вимоги й можливості особистості; б) виробляти особистісно-оптимальний спосіб розв'язання професійних проблем та суперечностей; в) самостійно, якісно, осмислено, стратегічно вибудовувати шлях професійного зростання, і бути «автором» свого життя; г) здійснювати вибір творчо і самостійно; д) виявляти безпосередньо значуще та цінне для себе й інших; е) прагнути до самодетермінації та саморозвитку; є) у взаємодії з зовнішнім світом змінювати та вдосконалювати його.

Література:

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 230 с.
2. Баранова С. В. Розвиток поняття «відповідальність» в сучасній психології / Баранова Світлана Вячеславівна // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – 2005. – Т. IV. – Ч. 5. – С. 6–10.
3. Дементий Л. И. Ответственность личности как свойство субъекта жизнедеятельности : дисс.... доктора. психол. наук : 19.00.01 / Людмила Ивановна Дементий. – М., 2006. – 357 с.
4. Лазорко О. В. Психологічні детермінанти відповідальності менеджерів промислового підприємства : автореф. дис. канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / Ольга Валеріївна Лазорко. – К., 2007. – 19 с.
5. Муздыбаев К. Психология ответственности / Куанышбек Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 320 с.
6. Перлин А. Г. Сравнительная характеристика ответственности личности у начинающих и опытных юристов : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00 06 «Юридична психологія» / Артур Григорьевич Перлин. – Москва, 2000. – 20 с.
7. Прядеин В. П. Комплексное исследование ответственности как системного качества личности : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01 / Прядеин В. П. – Екатеринбург, 1999. – 299 с.
8. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : [монографія] / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.
9. Сагань І. А. Соціально-психологічні особливості відповідальності особистості в умовах складних життєвих ситуацій : дис.... канд. психол. наук : 19.00.05 / Іванна Андріївна Сагань. – К., 2010. – 258 с.